

УДК 655(777)(091)“15-16”

О. І. Босак, Г. М. Савчук

Українська академія друкарства

ДРУКАРСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПЕРЕД ПРИБУТТЯМ ІВАНА ФЕДОРОВИЧА

Порушується проблема існування друкарства на українських землях перед прибуттям Івана Федоровича. Простежується аргументація дослідників українського друкарства XV—XVI ст. і її актуальність для сучасної української науки.

Друкарня, міщанство, монастир, видання, гіпотеза

Близько 1566 р. з Московської держави до Великого князівства Литовського перебралося двоє друкарів — Іван «сын Федоров» і Петро Тимофійович, родом з білоруського міста Мстиславля. У 1572 р. перший з них приїхав до Львова, де став відомим як Іван Федорович Москвитин (прізвище, а скоріше навіть прізвисько, вказувало на прибуття з певного регіону), заклав друкарню, в якій 15 лютого 1574 р. надрукував «Апостол» — першу точно датовану книгу на українських землях, що дійшла до наших часів. Однак чи була це перша друкована книга і чи був Іван Федорович першодрукарем в Україні?

Перші дослідники, що у своїх працях порушували питання про друкарство на українських землях — Єжи Самуїл Бандтке і Денис Зубрицький — вважали, що друкарі тут були і до Івана Федоровича [13, 15]. Так, Денис Зубрицький у відомій праці, присвяченій дослідженню історії галицьких друкарень, відвів цій темі окремий розділ під назвою «Друкарня перед Федоровим у Львові», де пише так: «Що у Львові перед Іваном Федоровим, тобто 1574 роком, існувала руська друкарня, не підлягає ніякому сумніву, хоча ми не є в змозі показати пам'яток друкарських з цієї епохи. Якщо могла існувати в 1491 році в Кракові, в 1525 році в Вільні, чому ж не могла бути у Львові в середині Русі, де потреба таких книг була далеко більша, як деінде, тому що в самій Львівській і Перемиській дієцезії було понад 4.000 церков» [15]. Яків Головацький писав: «Типографія львівського братства, здається, існувала ще перед роком 1573, тобто перед прибуттям Івана Федоровича до Львова, «который тщанием своїм друкованіє занедбалосе обновил» [2]. Станіслав Пташицький вважав, що й за відсутності речових пам'яток дофедорівського друкарства у Львові «ми не можемо відкидати його цілком» [14]. А. Дмитрієвський вважав, що й до Івана Федоровича «во Львові при Успенской церкви существовало братство и при нем типография» [3].

Такої ж думки дотримувався і Г. І. Коляда: «Львів саме в XV—XVI ст. був важливим центром торгівлі зі Східною Азією і Західною Європою. Значну частину його населення становило українське міщанство. Важко

припустити, щоб у такому місті не було до 1573 р. слов'янського кирилівського друкарства. До того ж, у Кракові понад 80 років перед тим слов'янські книги друкував Швайпольт Фіоль. Книги Фіоля (про це говорить у своїй «Палінодії» Захарія Копистинський) і Франциска Скорини були значно поширені на Україні» [5].

У 1968 р. у журналі «Архіви України» вийшла стаття Ореста Мацюка «Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова» [7]. Автор звертає увагу на два документи, що зберігаються нині у Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України у Львові. Перший — це заява монахів Львівського василіанського монастиря св. Онуфрія від 23 липня 1791 р. фіскальній колегії з проханням вжити заходів у справі повернення монастиреві провізорами Ставропігійського братства рухомого та нерухомого майна і друкарні, що належала монастирю від 1460 р., та виконання всіх зобов'язань відносно монастиря (ЦДІА України у Львові, ф.684, оп.1, спр.2601, арк.1–2). Другий — це пояснювальна записка провізорів Ставропігійського братства Львівському староству від 20 жовтня 1792 р. у зв'язку з претензіями василіан на друкарню, засновану в 1460 р. львівським міщанином українцем Степаном Дропаном (ЦДІА України у Львові, ф.684, оп.1, спр.2602, арк.1-4). Також у хроніці Онуфріївського монастиря 1771 р., виданій Модестом Гриневицьким, під 1460 р. згадується привілей з вислою печаткою, наданий Степаном Дропаном — львівським міщанином — монастирю св. Онуфрія. Цей привілей начебто загубився. У 1469 р. король Казимир IV (1447–1492) привілеєм підтвердив фундацію Дропана, але й цей документ не вдалося знайти. Можливо, ці документи згоріли під час пожеж 1463 і 1518 рр. Сам Степан Дропан був зятем Яна Зомерштайна, від якого успадкував частину земель у Білогощі, які передав разом із друкарнею монастирю. Під 1486 р. згадується інтролігатор (палітурник) Михайло Дропан — возний міської ради. Звідси О. Мацюк робить висновок, що перша українська друкарня була заснована до 1460 р. С. Дропаном. Відсутність книг із цієї друкарні автор пояснює їх малим тиражем та історичними обставинами (війни, повстання тощо). Пізніше той же Орест Мацюк знайшов у ЦДІА України у Львові інвентар книг Словітського монастиря (Львівщина) з 1826 р., який між інших містить шість українських стародруків: 1) Новий тестамент українською мовою почаївського видання 1511 р.; 2) Тріодіон in quarto київського видання 1527 р.; 3) таке ж видання 1540 р.; 4) Анфологіон львівського видання 1542 р.; 5) Служебник львівського видання 1546 р. in quarto; 6) Епістоляріон або Апостол львівського видання 1566 р. Тобто, вказано три львівських дофедорівських видання, два київських до 1616 р. і одне почаївське до 1618 р. У вже згадуваній хроніці Онуфріївського монастиря 1771 р. згадується фундація монастиря друкарні від князя Костянтина Івановича Острозького від 1518 р. Топографічний опис Київського намісництва 1787 р. згадує будинок друкарні Києво-Печерської Лаври, зведений за ігумена Протасія і князя К. І. Острозького, зусиллями яких у 1531 р. була відкрита друкарня, а 1533 р. розпочалося друкування [6, 8].

Гіпотеза О. Мацюка знайшла як своїх прихильників, так і супротивників у тогочасному науковому середовищі [11]. Як би там не було, вона певний час була представлена навіть у офіційних виданнях, таких як «Радянська енциклопедія історії України» (Київ, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1970, том 2, стор. 79), де Степану Дропану виділено окрему статтю, в якій він представлений як «зачинатель українського друкарства, попередник І. Федорова». Однак після усунення з України П. Шелеста, а також під час підготовки до 400-річчя появи львівського «Апостола» Івана Федоровича єдино правильною була оголошена концепція про «російського і українського першодрукаря Івана Федорова» й альтернативні підходи були штучно усунуті з наукового обігу. Відновлення наукової дискусії з цього приводу відбулося вже в 1990-х роках. Підтримав О. Мацюка щодо друкарні Степана Дропана як першої української друкарні Яким Запаско: «Звичайно, така рання поява друкарства в Україні, зокрема у Львові, дещо несподівана, адже друкарня Степана Дропана буде другою в Європі після гутенбергівської. Але, якщо взяти до уваги високий рівень економічного і культурного розвитку Львова на той час, його тісні зв'язки з західними, зокрема безпосередньо з німецькими, містами, про що є багато свідчень (наприклад, до середини XVI ст. папір до Львова доставлявся майже винятково з німецьких і польських паперових млинів), то стає зрозумілою поява книгодрукування у Львові раніше інших міст Європи» [4]. Інший дослідник Володимир Стасенко припускає, що це могла бути друкарня, яка випускала блокові книги (запозичений з Китаю спосіб ксилографії, відомий у Європі до Гутенберга) [12]. Свою оригінальну (хоча й ніким більше не підтриману) гіпотезу висунув закарпатський дослідник Олександр Орос. Знайшовши в архівах рукописний «Октоїх» XV ст. з Грушівського монастиря (село Грушеве Тячівського району Закарпатської області), він доводить, що друки Швайпольта Фіоля насправді походять звідси, а не з Кракова [10]. Пізніше О. Орос знайшов у науковій бібліотеці Ужгородського національного університету два Четвероевангелія (інвентарний № 132 і 134), які раніше вважалися пам'ятками румунського (угро-волоського) походження. Дослідник вважає, що обидві книги з'явилися на світ ксилографічним способом: № 134 — у 1380–1400 рр. у Грушевському монастирі, а № 132 — у 1400–1415 рр. в Угольському (Занівському) монастирі на Закарпатті. На цьому ґрунті О. Орос робить висновок, що першодрукарем в Європі був не німець Йоган Гутенберг і не голландець Лоуренс Янсон Костер, а «невідомий монах Грушівського монастиря» [9] (хоча сам же зазначає, що ксилографічний друк було винайдено на Сході ще у VIII–IX ст. і на XIV ст. вже відомий у Європі; йдеться ж про Гутенберга чи Костера як першодрукарів сучасним способом — рухомими літерами-шрифтами).

Як бачимо, більшість документальних свідчень про раннє українське друкарство походять з кінця XVIII–початку XIX ст., а основне — досі не знайдено жодної із згадуваних книг дофедорівського друкування. Прихильники ідеї дофедорівських українських друкарень посилаються на малий тираж,

війни, а також вплив агресивного польського католицизму і великодержавного російського шовінізму. Крім того згадуються анонімні, безвихідні та дефектні кириличні видання, які можуть походити з дофедорівських часів.

Які ж аргументи дають можливість говорити про друкарство на українських землях до прибуття сюди Івана Федоровича? Один із перших, на який опирався ще Д. Зубрицький, це післямова самого друкаря до львівського «Апостола» 1574 р., що він «когда вселшумися въ преименитомъ градѣ Львовѣ, **яко по стопамъ ходяще топтанымъ нікогого богоизбранна мужа начахъ глаголати в себѣ молитву сію**». Неаргументованість версії, що йдеться лише про молитву «за прикладом якогось мужа» довів ще Г. Коляда, тож навіть з контексту, в якому подані ці слова, зрозуміло, що Іван Федорович згадує про друкарів — своїх попередників.

Другий аргумент — напис на могильній плиті, що до кінця XIX ст. знаходилася в межах Онуфріївського монастиря і найраніший опис якої зробив Модест Гриневецький 28 вересня 1817 р.: «Іоанъ Федоровичъ Друкаръ Москвитин который своимъ тщаниемъ **друкованіє занедбалос обновиль...**». Навіть з погляду звичайної логіки «оновити» можна лише щось, що було раніше — до Івана Федоровича. Спроби заперечити автентичність напису і самої плити в історіографії не прижилися.

Наступні аргументи почергово висувалися дослідниками вже у XX ст. Г. Коляда вказував на контракт Івана Федоровича з львівським маляром Лаврентієм Филиповичем (Пилиповичем), якому на два роки віддав у науку свого учня з Заблудова — Гриня Івановича. З іншого документа відомо, що Гринь навчався не лише малярства, але й опанував весь комплекс друкарської справи. Тож припускається, що Лаврентій Пилипович мав відношення до друкарні, яка існувала у Львові до Івана Федоровича. Другий аргумент того ж автора — королівський привілей для друкарні львівського братства від 15 травня 1592 р. як для такої, що «існувала при тій самій церкві здавна й кілька років тому була реформована» [5]. Заради об'єктивності слід зауважити, що останній аргумент вважається дискусійним. Більшість дослідників все ж вважають, що йдеться про друкарню Івана Федоровича, яку той заклав лихварю Ізраїлю Якубовичу 1579 р. і, яку 1585 р. викупило братство. Слово ж «здавна» (*antiquitus*) могло бути вставлене як для сильнішої аргументації, так і помилково замість «давній» (*antiques*) стосовно церкви.

Орест Мацюк свою гіпотезу підтверджує вже згадуваними документами фонду василіанських монастирів (№ 684) ЦДІА України у Львові, датованими 23 липня 1791 р. і 20 жовтня 1792 р., а також рукописною історією Онуфріївського монастиря з 1771 р. [6–7] Як вже було сказано вище, слабкою стороною даних аргументів є їх походження з кінця XVIII ст., хоча мова йде про події XV ст. Щоправда, у міських книгах Львова під 1486 р. згадується возний (судовий виконавець) Ради міста Михайло Дропан, що за професією був інтролігатором (палітурником). Те, що один із членів сім'ї Дропанів мав відношення до книг, непрямо вказує на можливість заснування друкарні

Степаном Дропаном. Ще одним аргументом О. Мацюка про дофедорівське друкарство у Львові є згадки в тій же історії Онуфріївського монастиря у Львові про фундації князів Острозьких монастирю, зокрема друкарень, у 1518 і 1571 рр., а також тісні зв'язки Львова з Краковом і, відповідно, з друкарською традицією Ш. Фіоля. Додатком до цього є вже згаданий інвентар книг Словітського монастиря з 1826 р. Появу друкарні у Києві, опираючись на Топографічний опис Київського намісництва 1787 р., О. Мацюк датує 1531 р. (друкування книг почалося 1533 р.), при чому зазначає, що згідно з текстом літери і всі знаряддя до друкарської справи раніше належали Острозькій друкарні, яка, отже, існувала ще до 1531 р. Як припускає автор, на території України існували й інші друкарні, продукція яких нам невідома. Також звертається увага на один із дофедорівських московських друків — так зване «Середньошрифтне Четвероевангеліє», яке надруковане не на французькому, як всі московські, а на німецькому папері, що характерніше для українських і білоруських земель. З українських земель походять і вкладні записи у цій книзі [8].

Хоча більшість аргументів О. Мацюка базуються на свідченнях кінця XVIII—початку XIX ст., коли критичність джерел залишала бажати ліпшого (так, в одному з описів друкарень Російської імперії початку XIX ст. правовою основою для діяльності Києво-Печерської друкарні названо грамоту Андрія Боголюбського з 1169 р. [1]), вражає такий великий обсяг свідчень про дофедорівське друкарство. Це той випадок, коли кількість має переходити в якість, адже важко уявити, щоб у різних джерелах (і в тому числі актових) так часто повторювалася б інформація про події, які не мали місце. Зрештою, О. Мацюк вписав проблему друкарні С. Дропана до концепції «гутенбергівського питання», згідно з якою винайшов друкарство за допомогою рухомих літер приблизно у 1430 р. голландець Лоуренс Янсон Костер (?-1439 р), один із учнів якого переїхав у Майнц і з його допомогою Гутенберг доповнив винахід Костера словолитнею [7]. Відповідно, можна припустити, що один із учнів Костера міг добратися до Львова і брати участь у заснуванні друкарні Степана Дропана.

Аргументи О. Мацюка, як вже було сказано, беззастережно підтримали багато вчених, у тому числі Я. Запаско. Водночас деякі дослідники, загалом підтримуючи дану гіпотезу, висунули ряд своїх аргументів. До таких належить Володимир Стасенко [12]. По-перше, він зауважив, що станом на XV ст. в Україні були вже наявні матеріально-технічні передумови для виникнення друкарства. Це високий ступінь розвитку золотарства, ливарництва та різьбярства, згадки про палітурництво (інтролігаторство) у Львові (під 1483 р. згадуються двоє Янів — Johannes — «палітурники, або в інший час — друкарі»). З XI–XII ст. на українських землях навчилися робити вибіячені тканини — а цей процес має багато спільного з раннім друкарством, колтрини (шпалери) та гральні карти. Є згадки, що вже після нашестя монголо-татар у Галичині взнали спосіб виробництва паперу. Звертається увага на неатрибутовані естампи, анонімні, безвихідні та дефектні кириличні видання з XV–XVI ст.

Основними перепонами, що не дозволили дофедорівським друкам дійти до сьогодення називаються агресивний польський католицизм і великодержавний російський шовінізм. Торкаючись питання львівської друкарні Степана Дропана, яка за датуванням мала бути другою в Європі після Майна, В. Стасенко зауважує, що ще з VIII ст. в Китаї, Кореї і Японії практикувалися відбитки тексту з вирізаних цільних дерев'яних кліше (ксилографія). У Європу цей спосіб проник у XIV ст. і практикувався, зокрема, в граверному мистецтві (перша датована гравюра — 1423 р.). У каталозі М. Войнича (1865–1930) згадуються ксилографічні аркуші кириличного шрифту з XV ст. Припускається, що у Львові кінця XV–середины XVI ст. існувала друкарня, що видавала книги саме цим способом.

Крім того, В. Стасенко звернув увагу на краківську друкарню Швайпольта Фіоля 1491 року. Він зауважив, що 4 лютого 1491 р. Фіоль замовив шрифт — матриці і черенки «руського письма» в студента Рудольфа Борсдорфа, а вже в листопаді того ж року друкаря ув'язнили як еретика. Видати за такий період часу чотири книги загальним обсягом близько 3 тис. сторінок великого формату при тогочасних технічних умовах було справою неможливою. Тож можна дійти висновку, що книги Ш. Фіоля були «докінчені» в Кракові, а редагування текстів, виготовлення шрифтів і матриць, художніх оздоб і часткове друкування відбулося в іншому місті, можливо у Львові. В. Стасенко зауважив також, що крім «Середньошрифтного Четвероєвангелія» й інші дофедоровські «московські» видання мають багато ознак, спільних з українськими стародруками. Серед попередників Івана Федоровича він називає Ісайю з Кам'янця та Василя Тяпинського. Ісайя з Кам'янця (Іоаким Кам'янчанин) входив у гурток Олельковичів-Слуцьких, Григорія Ходкевича, Василя-Костянтина Острозького, Євстафія Воловича, Михайла Гарабурди та російського емігранта старця Артемія — тогочасної православної еліти Великого князівства Литовського. У 1561 р. Григорій Ходкевич (майбутній покровитель Івана Федорова) і Євстафій Волович відряджають Ісайю «на малый час в не нашу землю Московскую» для збору різних писаних редакцій Біблії для друкування православної Біблії. Однак у Москві Ісайя був арештований, відправлений у монастир у Вологді, потім у Ростов, де і помер 1592 р. Близько 1583 р. у монастирі він написав дві «сказки» про своє життя. Очевидно, Ісайя мав відіграти свого роду редакторську роль, відібравши потрібний текст для планованого друку Біблії. Більше пощастило шляхтичу Василю Тяпинському-Омеляновичу, який за польськомовною Біблією видання Симона Будного переклав «народною мовою» і видав «Євангеліє» (бл. 1565–1570 рр.). Вчені сперечаються: звідки був сам В. Тяпинський — з Волині чи Полоцька, відповідно українською чи білоруською мовою видав книгу? Оскільки Василь Тяпинський утримував друкарню власним коштом, у передмові він висловлював свої погляди на питання релігії і світобудови. До сьогодні збереглися два неповні примірники «Євангелія». Текст подано двома

колонками: церковнослов'янський текст і поряд переклад «простою» мовою. Тож Іван Федорович — це діяч, що «друкарство занедбане відновив».

Усі вищенаведені аргументи досі не можуть переконати багатьох скептиків, що друкарство на українських землях існувало ще до прибуття сюди Івана Федоровича. Причому ґрунтується їхня позиція не тільки на наукових доведеннях, але й на традиції, успадкованої ще від Російської імперії і Радянського Союзу. Слід зауважити, що будь-яка з концепцій не применшує ролі Івана Федоровича. Від нього починається безперервна традиція українського книгодрукування. Багато разів доля перешкоджала друкарській діяльності цієї людини. Швайпольт Фіоль та Франциск Скорина у таких ситуаціях поривали з друкарством і шукали спокійнішого життя. Проте Іван Федорович, прийнявши друкарську справу як основну у своєму житті, відмовлявся від можливості спокійного заможного життя у власній домівці на користь покликання. Без сумніву, це найбільша особистість в історії українського друкарства. Однак нові знахідки та розвідки дають нам можливість все певніше стверджувати, що в цієї великої постаті були попередники, прийшовши в Україну він не застав тут абсолютну цілину в галузі книгодрукування, але побачив вже підготовлене поле для своєї діяльності. Тож перед сучасною українською історичною наукою стоїть завдання більше дізнатися про невідомих поки що друкарів, діяльність їх друкарень та подальшу долю.

1. В. Д. Печатное дело въ Малороссіи въ начале XIX ст. / В.Д. // Киевская Старина. — Томъ LXX. — 1900, сентябрь. — С. 83–88.
2. Головацький Я. Начало и действие ставропигийского братства во Львове по отношению историко-литературному / Я. Головацький // Зоря Галицкая яко альбум на год 1860. — Львов, 1860. — С. 471.
3. Дмитриевский А. Диякон Иван Федоров, первый русский книгопечатник / А. Дмитриевский // Православное обозрение. — 1883, ноябрь. — С. 503.
4. Запаско Я. Про дофедорівське книгодрукування в Україні / Я. Запаско // Палітра друку. — 1995. — № 4. — С. 60–62.
5. Коляда Г. І. До питання про українське друкарство перед Іваном Федоровом / Г. І. Коляда // Радянське літературознавство. — 1962. — № 6. — С. 85–90.
6. Мацюк О. Друкарні на Україні в XV ст. / О. Мацюк // Український календар УСКТ. — Варшава : Укр. суспіл.-культ. т-во в Польщі, 1971. — С. 340–345.
7. Мацюк О. Я. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова / О. Я. Мацюк // Архіви України. — 1968. — № 2. — С. 3–14.
8. Мацюк О. Ще про початки книгодрукування на Україні / О. Мацюк // Архіви України. — 1971. — № 1. — С. 27–29.
9. Орос О. Грушівський монастир і початки книгодрукування в Європі. Хто перші винахідники книгодрукування в Європі — голландці, німці чи українці? / О. Орос. — Ужгород : Закарпаття, 2008. — 392 с.
10. Орос О. Грушівський монастир і початки слов'янського кириличного книгодрукування. Штрихи з історії українського друкарства / О. Орос. — Ужгород: Закарпаття, 2001. — 272 с.
11. Смідович А. А. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова? / А. А. Смідович // Український історичний журнал. — 1972. — № 3. — С. 65–69.
12. Стасенко В. Проблемні питання історії початку українського кириличного друкарства / В. Стасенко, Я. Запаско, О. Мацюк. — Львів: Центр Європи, 2000. — С. 61–191.
13. Bandtke J. S. Historia drukarń w królestwie Polskim i Wielkiem Księstwie Litewskiem jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieja wychodziły / J. S. Bandtke. — T. I. — Kraków, 1826. — S. 381–383.
14. Ptaszycki St. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku / St. Ptaszycki // Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie. — T. XI. — Kraków, 1884. — S. 5–23.
15. Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi / D. Zubrzycki. — Lwów, 1836. — S. 12–14.

КНИГОПЕЧАТАНИЕ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ПЕРЕД ПРИБЫТИЕМ ИВАНА ФЕДОРОВА

Затрагивается проблема существования книгопечатания на украинских землях перед прибытием Ивана Федорова. Прослеживается аргументация исследователей украинского книгопечатания XV-XVI вв. и её актуальность для современной украинской науки.

BOOK-PRINTING ON UKRAINIAN LANDS BEFORE COMING OF IVAN FEDOROVICH

The problem of existence of book-printing on Ukrainian lands before Ivan Fedorovich's coming is investigated. Arguments of 15-16 cc. Ukrainian book-printing's researchers and their actuality for modern Ukrainian science are watched.

Стаття надійшла 17.08.2011

УДК 655. 41: (398)

Г. Я. Янів

Українська академія друкарства

УКРАЇНСЬКЕ КНИГОВИДАННЯ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТЕМАТИКИ у 60–70-х рр. ХІХ ст.

Висвітлюється стан українського книговидання фольклорної тематики в період царських заборон 60–70-х рр. ХІХ ст.

Фольклорний матеріал, видання українського фольклору, усна народна творчість, книговидання

60–70-ті рр. ХІХ ст. — період важких репресій проти української мови, культури, книго- і пресовидання та українства загалом. За цей, здавалось би, нетривалий час, виходять два царські укази про заборону «всього українського». У 1863 р. набуває дії Валуєвський циркуляр. Незадовго, у 1876 р., російська влада приймає Емський указ, який за своєю суттю та ідеєю був доповненням попереднього, однак містив ще тяжчі заборони розвитку українства, які доповнювали валуєвські, і вдвічі довше діяв — аж до 1906 р., цілком заборонивши українське письменство. Перш за все тодішня російська влада на Україні «намагалася утворити велику, міцну й могутню державу», зазначає Ф. Савченко, «а побоювалася ця сама влада найбільше того, щоб її не було повалено, й загрозу для себе вона бачила з боку революційно-соціалістичного руху» [6, с. 113].

Царські заборони і репресії позначились і на виданні української народної творчості, яка є основним свідченням того, що український народ має